

MUNKÁBAN ÉS MUNKA NÉLKÜL – A FORDULAT UTÁN

Olyan világot hagytunk 1989-ben magunk mögött, amelyben a létbiztonság a rendszer mellékterméke, sőt, sok esetben bomlásterméke volt. Az effajta mellék- és bomlástermékek körébe tartozott a teljes foglalkoztatás, a vállalat és az állam közötti alku természetéből adódó állás- és jövedelembiztonság, a munkásság teljes jogfosztottsága ellenére is létező teljesítmény- és béralku, valamint — és főleg — a második gazdaság.

A nyolcvanas évek végképp bebizonyították, hogy ez a fajta, sajátosan szocialista létbiztonság csak alacsony és abszolút mértékben is csökkenő jövedelmek mellett tartható fenn. 1990-ben leszavaztuk a kockázatmentes, de lesüllyedő élet alternatíváját, még akkor is, ha, meglehet, ki-ki a *saját* lesüllyedő, és a *mások* kockázatmentes életét elégette meg. A kockázatos alternatívát előnyben részesíteni a kockázatmentessel szemben csak növekvő várható jövedelem esetén szabadna — tanítják a tankönyvek. Bizonyára voltak választópolgárok, akik ebben a hiszemben döntöttek — s politikai erők, amelyek igyekeztek az ilyen hiedelmeket erősíteni —, de azért a többség aligha gondolta így. A bizonytalanba akartunk ugrani, és ez sikerült.

A jövedelmi biztonság azt jelenti: az ember rendelkezik eszközökkel arra, hogy életszínvonalát saját szférájához és másokéhoz viszonyítva, csekély ingadozás mellett fenntartsa; a cselekvés és következményei közötti kapcsolat átlátható és viszonylag stabil; meghatározott stratégiák meghatározott eredményeket valószínűsítene. Ha ez igaz, akkor elmondhatjuk, hogy a környezet, amelyre Magyarországon a sikeres megélhetési stratégiák épültek, nagyon rövid idő alatt gyökeresen megváltozott.

a) Két év alatt világviszonylatban is magasnak számító munkanélküliség alakult ki, az állásbiztonság megrendült, a hiirschmanni értelemben vett kivonulás, mint a váratlanhoz való alkalmazkodás bevett eszköze, jószerivel alkalmazhatatlanná vált.

b) A hagyományos, rész munkaidős, informális magángazdaságot már az első évek változásai megrendítették. Az élelmiszerkereslet visszaesése, a nyomott piaci árak, a különösen erőteljesen növekvő fuvarozási és fűtési költségek, a nagyüzemek csökkent hajlandósága a kooperációra nagymértékben rontották a melléktevékenységként folytatott kisüzemi gazdálkodás piachoz jutásának feltételeit. A legális magánszektor és az importárúk versenye a szolgáltatásokban, továbbá ezek mellett a nyugati típusú fekete gazdaság és fekete munka konkurenciája a házépítésben mára nagymértékben kiszorította e szférából a második gazdaság hagyományos szereplőit.

A munkaerő részleges kivonása a főállásból és befektetése a második gazdaságban kisebb hozamot ígér és sokkal kockázatosabb, mint korábban volt. A szovjet típusú második gazdaság kiszorulása milliókat érint, s ehhez képest méreteiben szerényebb változás, hogy a szereplők egy része sikerrel vetette meg a lábát a legális magánszek-

torban vagy a fekete gazdaságban, és pedig az esetek nagyobb részében a főállás megtartása mellett.

c) A sikeres teljesítmény-alkudozásnak, a jövedelmi biztonságnak végül fontos forrása volt a munkás üzembeli hatalma, sajátos tudása, amelyet a hiánygazdaságra jellemző folytonos alkalmazkodási kényszer tett értékessé a vállalatok vezetése számára. Az aggregált kereslet visszaesése, az importliberalizálás, az évtizedekig hiányzó alvállalkozói kör újbóli megjelenése, és a felvevő piacokon sokkal szigorúbb minőségi és határidő-követelmények lassan leértékelik azokat a „techné” fogalmi körébe sorolható tudásfajtákat, amelyek a kiscsoportos teljesítményalkubban, a bérharcban a munkások számára lehetővé tették, hogy a nekik nem tetsző döntéseket szankcionálják.

Sokféle túlélési, szerény gyarapodási stratégiát eszelt ki leleményes népünk, de szinte egyet sem, amelynek sikerét a piac bizonytalanságai komolyan befolyásoltak volna. Sem a főállás biztonságát, sem a bér abszolút vagy másokéhoz viszonyított nagyságát, sem a jellemző melléktevékenységek elérhetőségét és hozamát illetően nem kellett komoly kockázattal vagy bizonytalansággal szembenézni. Ráadásul a sikeres stratégiák közötti választás nem kényszerítette az egyént választásra, alapjaiban különböző megélhetési módok között, hiszen minden bevett stratégia mögött ott állt, mint erős vár vagy legalább alkalmi menedék: a munkahely.

Amikor a közvéleménykutatások azt mutatják, hogy a magyar népesség a munkanélküliséget tartja a legfőbb társadalmi rossznak, akkor valószínűleg nemcsak — sőt főleg nem — a maga, munkanélküliséggel kapcsolatos tényleges tapasztalatainak ad hangot. A munkanélküliség mindenekelőtt azt jelenti, hogy kockára tétettek a sikeres életmódmodellek, hogy a munkavállalók többsége bizonytalan — és pedig a megélhetésének alapjait érintően bizonytalan — környezetben kényszerül élni. Mondandómat arról, hogy miként jellemezhetők a munkanélküliséggel kapcsolatos kockázatok, három csoportba rendezném.

A munkanélkülivé válás kockázata

A megyei bontású statisztikák arra utalnak, hogy 1990-ben a munkanélküliség ott növekedett különösen gyorsan, ahol erőteljes volt az ipari foglalkoztatás visszaesése, magas az inaktív népesség aránya, és magasabb a cigány népesség részaránya. Ezekhez a tényezőkhöz megjegyzéseket fűznék.

Az ipari foglalkoztatás visszaesése — legalábbis, ha területi adatok alapján vizsgálódunk — nem állt szoros összefüggésben az ipari termelés alakulásával, sem pedig a KGST-exportnak egy-egy régió korábbi gazdaságában betöltött szerepével. Legalább két tényező volt, amely a piaci kilátások és a foglalkoztatás közötti kapcsolatot lazította. Egyfelől a budapesti vállalatok sikeresen exportálták gondjaikat vidékre. A székhely szerinti ipari termelés Budapesten esett vissza a legerőteljesebben, míg a (telephely szerint mért) ipari foglalkoztatás itt legkevesbé. A másik tényező vélhetően a privatizáció: még megyei adatokból is kimutatható, hogy a privatizáció, illetve vállalati átala-

kulások intenzitását mérő mutatók pozitívan korreláltak a termeléssel, és negatívan a létszámmal. Némiképp talán indokolatlan bátorsággal azt a sejtést fogalmazhatjuk meg, hogy a foglalkoztatás Magyarországon vagy azért csökken, mert a vállalat piaca rossz piac, vagy pedig azért, mert jó — és az ilyen esetben folyamatban levő vagy küszöbön álló privatizáció még növekvő termelés mellett is csökkenti a létszámot.

Az 1990 eleji inaktív népességbe kb. 300–350 ezer munkavállaló korú, munkaképes ember tartozott, akik évi három hónapnál kevesebbet dolgoztak munkakönyves állásban. Erre az ún. munkaerő-tartalékra vonatkozó korábbi vizsgálatok azt mutatták, hogy az ide tartozók nagyobb része lazán ugyan, de kötődött vagy kötődik a munkaerőpiachoz, munka- és munkanélküliség-képes. Továbbá feltehető, hogy a statisztikailag nyilvántartott inaktív népesség a jéghegy csúcsa, amely a munkaerőpiachoz való lazább kötődésre utal a népesség szélesebb rétegeiben.

Végül a cigányság szerepéről: többszáz változó között, melyek a munkanélküliség eltérő mértékének alakulását potenciálisan magyarázhatják, egyértelműen ez a legerősebb, 1990-ben 1 százalékkal magasabb (becsült) cigány munkavállaló népesség 0,5–0,55 százalékkal magasabb munkanélküliséget valószínűsített. Ugyanakkor az adatok arra utalnak, hogy a cigányság igen hamar kiszorult a munkaerőpiacról, 1991-ben már csak a munkanélküliség hosszában mutatható ki a nagyobb (megyei) cigány népesség hatása, a beáramlás már nem állt vele összefüggésben.

1991-ben a munkanélkülivé válás esélyei továbbra is erősen összefüggnek az inaktív népesség nagyságával — melyet, mint említettem, egyben a munkaerőpiachoz kötődésre vonatkozó proxy-ként is kezelhetünk —, és szorosan együtt mozgott olyan változókkal, amelyek ilyen vagy olyan módon a beruházási tevékenység intenzitását mérik: az egy főre eső beruházások késleltetett értékével, az építőipari termeléssel vagy a társas vállalkozások sűrűségével. Hangsúlyozni kell azonban: nem arról volt szó, hogy a magasabb beruházások gyorsabb ütemben szívták fel a már meglévő munkanélküliséget, hanem arról, hogy nagyobb mértékben voltak képesek a kialakulását megelőzni: a kiáramlásban — mint később még szólok róla — a helyi gazdaságok teljesítőképességét mérő változók hatásának a nyomai nem mutathatók ki.

1992-ben a területi és szakképzettség szerinti különbségek mérséklődésének lehetünk tanúi, ami összhangban áll azzal a megalapozott sejtéssel, hogy idén az inflációs ütem csökkenése, a viszonylag magas (sőt egyes előrejelzések szerint növekvő) reálbér, valamint a két csődhullám a ludas a munkanélküliség generálásában (a keresleti oldalon), ami nem indokol ágazatspecifikus vagy jelentős területi különbségeket.

A munkanélkülivé válás kockázatával kapcsolatban feltétlenül említésre kívánczik, hogy nemzetközi összehasonlításban nem tekinthető különösebben magasnak. A havi beáramlás intenzitása a szokványos európai szinten mozog, jelentősen elmaradva a tengerentúli értékektől. A probléma a kiáramlási oldalon mutatkozik. A munkanélküliségre minden körülmények között jellemző a markovi állapotfüggőség: annak valószínűsége, hogy egy foglalkoztatott munkanélkülivé válik nem egyenlő annak valószínűségével, hogy egy munkanélküli munkanélküli marad. Az arányok ma Magyarországon nagyon szélsőségesek: annak valószínűsége, hogy egy foglalkoztatott egy

hónapon belül munkanélkülivé válik 1 százaléknál kisebb, azé, hogy egy munkanélküli még egy hónap múlva is munkanélküli lesz, 98 százaléknál nagyobb. (Az Egyesült Államokban az első érték 2–2,5-szer nagyobb, a második — például a munkanélküli 90. napján mérve — egy nagyságrenddel kisebb, mint arról még lesz szó.)

A munkanélküliség miatti jövedelemveszteség kockázta

A munkanélküliség esetén várható jövedelemveszteséggel kapcsolatban két megjegyzést tennék.

a) A közgazdasági elemzések többnyire a jövedelem és a szabadidő hullámlását tekintik a munkanélküliség okozta legfőbb rossznak, illetve jónak, és viszonylag kevesebb figyelmet szentelnek annak, hogy a hatás eltérhet — például a vagyoni helyzet függvényében. Egy gazdag család esetében vagy a fogyasztás esik vissza a munkanélküliség időtartamára (ilyenkor átmeneti veszteség éri a háztartást), vagy a fogyasztás szinten tartását a megtakarításokból fedezik. Egy jobbmódú magyar család egyetlen keresőjének nyolchavi munkanélküliségét kivédheti úgy, hogy fogyasztását két évre 10 százalékkal visszafogja; a két év elmúltával a fogyasztás és a pénzvagyon is megegyezik az eredetivel, végleges veszteség *elmaradt vagyonnövekedés* formájában éri a családot. Egy egészen szegény család esetében — ha nincs megtakarítás és a fogyasztás visszafogására sincs mód — a veszteséget csak *végleges vagyonsökkenés* finanszírozhatja. A tiszta esetben nincs fogyasztáscsökkenés, de a pótlási beruházások elmaradása miatt, állagromlás — részben pedig adósságok — formájában véglegesen csökken a háztartás vagyona.

Az első magyarországi kismintás vizsgálat — Tardos Katalin — is felhívta rá a figyelmet, hogy a munkanélküliek igen nagy részben dezinvestícióval alkalmazkodnak a jövedelemcsökkenéshez, ami a társadalmi következményeket illetően aggasztó fejlemény. A munkanélküliség mindenképp romboló hatású, és nem lebecsülendők azok a konfliktusok, amelyeket a másokhoz viszonyított anyagi lemaradás gerjeszt. A lecsúszás a saját életnívóhoz képest azonban még ennél is rombolóbb, ha lehetetlenné teszi a tanult életvezetési normák követését.

b) E szörnyű következményeket a segélyrendszer lenne hivatva mérsékelni. Széles körben ismert, hogy a magyar segélyrendszer a korábbi bér 70 százalékát nyújtja egy évig, majd a felét fél évig. Talán kevésbé ismert, hogy a tipikus magyar munkanélküli nem e szabály szerint kapja a segélyt. Az összes segélyezett kb. 1/3-a minimumbért, 1/3-a pedig a minimumbér alatti korábbi fizetését kapja.

Úgy gondolom, ez a helyzet tarthatatlan, és nem orvosolható a jelenlegi segélyrendszeren belül. A segély-bér arány a magyar munkanélküliek 2/3-a esetében az első évben 80–100 százalékos, az infláció csökkentő és a fix jövedelmek (elsősorban a családi pótlék) növelő hatásainak beszámítása után is. Ugyanakkor a bérkínálat az érintett munkaerőpiaci rétegeknél gyakran alatta van a hivatalosan deklarált, de ki nem kényszerített minimálbérnek.

A bérfüggő segélyek kulcsának csökkentése — a 3000–10 000 forintos sávra gondolok — értelmetlennek látszik: részben kártékonynak, részben hatástalannak. Kártékonynak, ha a segély a munkanélküli egyetlen jövedelme, és hatástalannak, ha nem az egyetlen jövedelme. Az egyik út a munkanélküli-segély időszakának rövidítése és a szociális segélyezés kiterjesztése lehet. A másik út a minimumbérek kikényszerítése, ami maga is munkanélküliséget gerjeszt, de az összetételét kedvező irányban befolyásolja.

A munkanélküliségből való kikerülés esélye

Mint már volt szó róla: miközben a munkanélkülivé válás esélye ma Magyarországon nem tekinthető — nemzetközi összehasonlításban — különösen magasnak, a helyzet a kiáramlási oldalon aggasztó. Noha csak közelítő adatok állnak rendelkezésre, ezek riasztó képet mutatnak.

Annak valószínűsége, hogy egy n napja segélyezett munkanélküli 60 napon belül kilép a segélyrendszerből

(1991. július 20. és szeptember 20. közötti megfigyelés alapján)

Már eltöltött idő (nap)	A két hónapon belüli kilépés valószínűsége (százalék)
90	4,5
150	9,2
210	5,7
270	10,8
330	24,8
450	2,6
510	3,5
570	1,5

Az OMK Munkaerőpiaci helyzetkép c. kiadványai alapján. T az osztályközépek alapján.

Látható, hogy a kilépési esélyek igen alacsonyak, s csupán a segély lejártá idején jelentékeny a nyilvántartásból való kiáramlás. (Alapvetően ezért nő meg hirtelen a kikerülők száma az egyéves segélyezési időszak lejártá idején.) A legalább két hónapig még „túlélők” aránya szinte minden kategóriában 90 százalék feletti, ami *megdöbbentő mértékű* immobilitásra utal. Az erős jelző használata talán érthetővé válik az alábbi táblázattal való egybevetés után.

Annak valószínűsége, hogy egy T ideje segélyezett munkanélküli 30 napon belül állásba lép

Már eltöltött idő	Egy hónapon belüli kilépés valószínűsége	
	USA (1986)	Ausztrália (1987)
0– 35 nap	55	58
36– 77 nap	44	39
78–182 nap	38	34
183– nap	34	23

Forrás: R. Layard–S. Nickell–R. Jackman: *Unemployment*. London 1991. 228.old.

A táblázatban szereplő két országban az egy hónapon belüli kilépési valószínűségek öt-tízszer nagyobbak, mint a Magyarországon mért, két hónapra vonatkoztatott értékek, tehát a különbséget azonos időtávra számítva durván tíz-hússzorosra becsülhetjük. Továbbá, tudjuk, hogy 1991-ben a magyar munkanélkülieknek csak mintegy a fele hagyta el úgy a segélyrendszert, hogy állásba került. Ezt is figyelembe véve megkockáztathatjuk, hogy *a munkanélküliek állásba lépési esélye tavaly Magyarországon húsz-negyvenszer alacsonyabb volt, mint Amerikában vagy Ausztráliában, 1988-ban.* Ez akkor is nagyon nagy különbség, ha tudjuk, hogy az ausztrál és az amerikai munkanélküliséget — az európaihoz képest — intenzív mobilitás jellemzi.

A segélyrendszerből kilépők közül állásba lépők aránya 1991-ben (százalék)	
I. negyedév	82,3
II. negyedév	67,5
III. negyedév	75,5
IV. negyedév	40,9

Az OMK *Munkaerőpiaci helyzetkép* c. kiadványai alapján (1991. január–december)

A tipikus magyar munkanélküli ma állás nélkül marad a segélyezési periódus lejárta után is. Nem állíthatjuk, hogy az érintettek a fent jelzett arányban maradnak jövedelem nélkül, hiszen egy részük munkához jut a fekete gazdaságban — s árulkodó jel, hogy csak jóval kevesebb, mint a felük fordul egyáltalán szociális támogatásért az önkormányzatokhoz —, azért a fő kérdésnek mégis csak a munkából való tartós kiszorulás problémája látszik, az, hogy meddig zsugorodik még a naponta munkába járó, havonta fizetést húzó, évente adót fizető népesség, vagy — hogy egy otthonos fordulattal zárjam — a „dolgozó nép”.